

Ötvös István

LEGITIM FORRADALOM?

Az 1956-os forradalom világpolitikai jelentőségét és történeti egyediségét már számos szerző, rengeteg tanulmányban járta körül. A folyamatosan zajló kutatások sok részkerésben újabb és újabb dokumentumokat emeltek be a történeti kontextus elemzésébe; alátámasztva, néha kisebb mértékben módosítva a korábbi publikációk megállapításait. Jelen tanulmány alapvető kérdése azonban inkább az: a hatalom legitimitásának szemszögéből mennyire paradox – és ebben a minőségében egyedi – a magyar forradalom?

1.

A történelemben az egyik legkevésbé tárgyalt probléma a hatalom legitimitásának kérdése. Ennek egyik oka, hogy a politikusok – érthető módon – sem akkor nem kívánnak beszélni legitimitásukról, ha van, sem akkor, ha nincs. Kádár János ebből a szempontból – meglepő módon – üdítő kivételnek számít. Amikor utoljára volt alkalma beszélni a párt belső nyilvánossága előtt 1989 áprilisában, két politikailag releváns témát érintett: az egyik a koncepciók perек problémája, a másik Nagy Imre 1956-os lemondásának kérdése volt. Utóbbi számunkra most kiemelkedő jelentőségű, hiszen itt – 33 év elteltével (!) – még mindig azzal a problémával küzd 20. századi történelmünk egyik meghatározó politikusa, hogy Nagy Imre lemondásának hiányában saját hatalma *mindvégig* illegitim volt.

Kádár nem csupán utólag tulajdonított nagy jelentőséget Nagy Imre lemondásának. Már a forradalom vérbe fojtása után fontossá vált számára a kérdés. Ha ugyanis Nagy Imre lemond, hallgatólagosan elismeri, hogy képtelen volt kezelni a helyzetet és működése káoszhoz vezetett. A szovjet beavatkozás ezért helyes. Másrészt utat nyitott volna az új kommunista kormánynak, amely legalább a legitimitás *látszatával* kezdhette volna meg munkáját, és – nem melleleg – a szovjetek behívásához is jogot nyer.

Nagy Imre ezzel szemben inkább „keresztbe feküdt a küszöbön”. Hogy mennyire vezette az a tudatos szándék, hogy így mentheti meg a szocializmus ügyének kis darabját a jövő számára, nem tudjuk. Az kétségkívül igaz lehet, hogy lemondása dezavualó hatásként a baloldal számára nem maradt volna fogódzó a forradalomban. Ha a kommunista miniszterelnöktől megfosztjuk a forradalmat, valójában nem maradt volna más – a baloldali megközelítés számára –, mint egy rendszer- és szovjetellenes fegyveres felkelés. Ilyeténképpen a reformkommunista/szocialista megközelítés értelmezhetetlenné vált volna.

Fontos megjegyeznem, hogy Nagy Imre legitimitása egyébként éppúgy gyenge lábakon állt, mint Kádáré. Bár a forradalom kitörése előtt is szó esett arról a pártvezetésben, hogy az ősz folyamán egyre nyilvánvalóbbá váló válságot a párt egy újabb személycseré-

vel próbálja kezelni, október 23-a éjjelén az MDP vezető szervei hozták meg a döntést miniszterelnöki kinevezéséről. Ez a kinevezés a párt szerveitől érkezett, az adott pillanatban „ancien régime”-nek tekinthető hatalmi kontextusban kétségkívül legitimnek számított. De csak abban a zárt rendszerben, amely ellen a forradalom éppen kitört.

Kádár legitimitása ugyanakkor még gyengébb lábakon állt. Egyrészt még az a fajta „pártlegitimitása” sem volt meg, mint Nagy Imrének – nem létezett párt, amelynek bármiféle vezető testülete felhatalmazta volna a cselekvésre. Az éppen zajló forradalom legitimálhatta volna (elvben), csakhogy kifejezetten ennek a forradalomnak a felszámolása volt a célja. Kizárólag a szovjetekre támaszkodhatott, de ettől még hatalma a levegőben lógott.

2.

Bár a kérdés látszólag teoretikus, a valóságban mégis roppant gyakorlati. A francia forradalom kétségkívül olyan esemény volt, amelyhez a következő évtizedek során minden politikai szereplőnek valamiképpen viszonyulnia kellett. Azok tábora is népes volt, akik részben vagy egészben vállalták örökségét, és persze azoké is, akik (részben vagy egészben) elutasították. Akik felvállalták a forradalom örökségét, választhattak az 1789-es és az 1793-as hagyomány között. Tekintettel arra, hogy a korszak liberálisai a monarchiával szemben az 1789-es demokratikus hagyományt vállalták fel, a 19. század közepétől egyre izmosabb és változatos programmal fellépő szélsőbal a jakobinus hagyományt volt kénytelen választani. Részben persze ezen mozgalmak radikális követelése is ebbe az irányba tolták őket, de a demokrácia logikája miatt is kénytelenek voltak máshoz visszanyúlni, mint versenytársaik.

A jakobinusok – kacskaringós érveléssel bár, de – végeredményben arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a demokratikus felhatalmazással bíró törvényhozással szemben ők maguk lényegileg azonosak a forradalommal – tehát kizárólagos joguk a nép (és a forradalom) akaratának kifejezése. Ugyanez az érvelés köszön vissza bő évszázaddal később a bolsevik logikában éppúgy, mint bármely más forradalom vezetőjének hivatkozásaiban.

Bár a II. világháború után nagyjából mindenki számára egyértelmű volt, hogyan is jutottak hatalomra a közép-európai kommunista rezsimiek, vezetőik mégis mindenütt a forradalomra hivatkoztak hatalmuk legitimitációs bázisaként. Saját magukat kiáltották ki a forradalom letéteményeseinek, és – érvelésük szerint – ezért kizárólag ők voltak tisztában a nép/társadalom valós akaratával. Ebből viszont következett, hogy kizárólag ők jogosultak a hatalom birtoklására. Ez az érvelés kétségkívül hordozott magában logikus elemeket, de csak akkor működött, ha bebizonyítható, hogy valóban forradalom történt.

3.

A magyarországi helyzet annyival volt bonyolultabb, hogy az 1945-ös választások – bár nem tekinthetők forradalomnak – kétségkívül megváltoztatták a legitimitás mintázatát. A korábbi rendszer az alkotmányos monarchia keretét restaurálta, még akkor is, ha királyt nem rendelt hozzá. Viszont a struktúra minden tekintetben azt követte, és így legitimitását abból nyerte. A háború után tehát a legitimitás rendszere már 1945-ben megváltozott.¹

Az új politikai rend szereplői a választást követően egy dologban feltétlen egyetértettek. Magát a szavazást a korszak – és az utókor – egyöntetűen demokratikusnak tekintette. Mivel a háború után a korábbi rendszer baloldali ellenzéke jutott hatalomra, a többséget szerzett kiscsapatok és részben a Nemzeti Parasztpárt, valamint a Szociáldemokrata Párt többsége számára a korábbi rendszer mint legfőbb politikai probléma megoldódott: a monarchiát eltörölték és megszületett a demokratikus rend, ha úgy tetszik, a „republikánus” álláspont győzött. Ezzel végeredményben az 1789-es hagyomány a forradalmi erőszak kísérete nélkül győzött.

Azonban 1948 után ezt a legitimitási rendszert a kommunista párt felforgatta. Látzólag ugyan még megvolt a parlament, azonban valódi szerepet immár egyre kevésbé játszott. Az új politika nem egyszerűen a kommunista párt egyeduralmát jelentette, hanem a forradalmi legitimitás győzelmét a meghaladni kívánt (polgári) demokrácia felett. Ha úgy tetszik, az 1793-as hagyományt – és persze az 1917-es novemberit – akarták követni, és legyőzni 1789-et.

Csakhogy a jakobinus hagyomány forradalmisága nem igazán alkalmas egy állami struktúra tartós berendezésére. Leninnek „szerencséje” volt, hiszen a polgárháborús években működött a modell, így pusztán annak végével merült fel a probléma. Itt azonban nem volt ilyen átmeneti időszak, békeidőben kormányozni viszont csak rendszeresen lehet. Ezért – nyilván a szovjet modellt követve – fel kellett állítani a legitimitás új modelljét. Ez voltaképp túllépett az 1793-as hagyományon. A probléma megoldására közbeiktatták a pártot, és propagálni kezdték az „élcsapat” teóriáját. Ha a párt a forradalom megtestesítője, akkor annak szervei jogosultak irányítani a társadalmat – a forradalom „lelke” mintegy átköltözött a párt irodáiba. A forradalomra hivatkozott, miközben a párt elsődlegességéből kiindulva ennek vezető szerveire testálta az állami vezetők felhatalmazásának jogát.

Ebben az összefüggésben Nagy Imre 1956. október 24-i kormányalakítása a forradalmi legitimitás elveinek 1945 utáni gyakorlatának megfelelően történt – pontosan úgy, ahogyan 1949 után minden miniszterelnök beiktatása.

¹ Az ideiglenes kormányzat korszakával értelemszerűen most nem foglalkozom.

4.

Csakhogy ezzel azonos időben már kitört egy (másik) forradalom október 23-án. A helyzet kétségtől paradox. A fentebb vázoltak szerint végül is a forradalom legitimitása alapján miniszterelnökké lett Nagy Imrének valódi forradalmi eseménnyel kellett szembenéznie, amelynek viszont nem volt forradalmi vezetője.

Ezen a ponton egy kis kitérőt kell tennünk. A forradalmak kitörésének pillanatában általában az „ancien régime” egyik politikai szerve lép ki a régi hatalmi keretrendszerből és nyit új korszakot. Így történt ez 1789-ben, amikor a rendi gyűlés kijelentette: nem hajlandó a hagyományos módon együttműködni az uralkodóval. Ezt az aktust tekintette „lázasnak” az uralkodó és lépett fel ellene. Reakcióként – a legitimitás elvei felől nézve vitathatóan – a rendi gyűlés önmagát alakította át a *nemzet* gyűlésévé, hogy végül a forradalom politikai gépezetének legfontosabb elemévé váljon. Mindehhez a párizsi utca csak asszisztenciát biztosított, miközben a politikai vezetők adottak voltak.

Hasonló jelenséggel találkozhatunk 1848-ban Magyarországon is, ahol a rendi országgyűlés (pontosan betartva a rendi monarchia évszázados alkotmányát) törvényekkel kívánta átalakítani a rendszert – és nem melleleg önmagát is. A két esemény között strukturájukat tekintve pusztán annyi a különbség, hogy a pesti országgyűlés képviselői törvénné tudták formálni politikai törekvéseiket, melyeket a törvényes uralkodó szentesített. A „forradalom” törvényes aktussá lett, és csak akkor válik szabadságharccá az esemény, amikor az új király visszamenőleg érvényteleníti elődje kézjegyét. Ehhez egyébként még az „ancien régime” alkotmány- és jogfelfogása szerint sem volt joga.

Végül a valódi oroszországi forradalom – az 1917. februári – ugyanilyen aktussal vette kezdetét. Az Állami Duma „alkotmányos lázadása” vetett véget a cári rendszernek, nem a novemberi bolsevik hatalomátvétel.

Mindhárom esetben sajátos együttműködés jött létre az utcán „forrongó” tömeg és a forradalmi szervé alakuló régi államhatalmi-politikai szervezet között. Az egyik adta a politikailag megfogható célokat, a másik a hivatkozási alapot.

Annyiban persze már ezek az események is előlegezték a forradalmárok viselkedési mintázatát, hogy senki nem hatalmazta fel ezeket a politikai szerveket arra, amit tettek. A „régí rend” keretein belüli felhatalmazással álltak neki feladatukat ellátni, és működésük eredményeként jött létre az új politikai rendszer. Mindegyik esetben az alkotmányos monarchia helyébe olyan politikai képletet állítva, amely a demokratikus legitimitás megteremtését vagy elmélyítését eredményezte.

5.

1956-ban azonban gyökeresen más történt Budapesten. A forradalom politikai követeléseivel voltaképpen már október közepén megfogalmazódtak, de a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (MEFESZ), amely közzétette ezeket, semmiképpen sem tekinthető az „ancien régime” politikai szervének. Sőt a későbbiekben sem létezett olyan,

a korábbi hatalomhoz köthető politikai szervezet, amely *egységesen, testületileg* állt volna a forradalom mellé. Ilyen értelemben tehát a „forrongó tömeg” nem bízhatta politikai követeléseit másra, mint önmagára. A Pilvax ifjai többé-kevésbé megbízhattak Kossuthban vagy Batthyányban, de a műegyetemistáknak ilyen vezetőjük még akkor sem volt, ha utólag sokan Nagy Imrét szerették volna ilyennek láttatni.

A kommunista vezetőknek – ha nem voltak teljesen vakok – tudniuk kellett, hogy a társadalom támogatását nem igazán bírják. Ha korábban nem is szembesültek a rögválósággal, legkésőbb ekkor teljesen nyilvánvalóvá válhatott számukra: az általuk kiépített politikai rend nem felel meg a magyar társadalom elvárásainak. Nyilvánvaló tény, hogy a korábbi évek terrorisztikus rendszere, a társadalom megalázottsága, a politikai nyilvánosság teljes hiánya és az elhibázott gazdasági döntések miatt már-már fizikai létezésében is fenyegetett társadalom valóban az elkeseredettség olyan állapotában létezett, ahol a robbanás csak idő kérdése volt.

Ehhez képest talán meglepő, hogy a bér- és normarendezés, a mindennapi életviszonyok javítása korántsem szerepelt az 1956-os követelések első sorában. Persze feltűnt számos röplapon és a forradalom újságjaiban, azonban valahogy mégsem ez volt a legfontosabb kérdés. A harcok során kilőtt tankokra nem ezeket a jelszavakat festették fel. Már a résztvevők számára is evidenciának számított, hogy a szovjetek csapatok kivonása (azaz a külső szuverenitás helyreállítása) és a többpárti választások (azaz a belső szuverenitás megteremtése) szinte minden forradalmárcsoportnál az első helyen szerepelt.

A forradalom kitörésének pillanatában maga a forradalom semmilyen hivatkozási ponttal nem rendelkezett. Az utca követeléseinek paradox módon kizárólag az a baloldali forradalmi hagyomány szolgáltatathatott legitimitást, melynek nevében a hatalmat birtokló kommunista párt kormányzott. Ahogyan 1793-ban Robespierre csak arra hivatkozhatott, hogy ő a forradalom letéteményese, a nép szándékainak egyedüli ismerője, az 1956-os forradalmárok számára sem maradt egyéb hivatkozási pont. Sőt valójában a guillotine atyja hivatkozhatott volna képviselői mandátumára, de '56 bakancsosai még csak erre sem.

6.

A képletet tovább árnyalja, hogy a forradalmakat általában nem kizárólag az ínség és a személyes szabadságjogok durva sérelme okozza. Rendre megtalálhatók a „reformkorok”, a rendszeren belüli fokozatos átalakítást célzó időszakok, melyek során az adott hatalom megpróbál önmagán olyan alapvető változtatásokat végrehajtani, amelyek még nem kezdik ki uralmának legitim alapját. A forradalom általában akkor következik be, amikor erre már nincs további lehetőség, bármilyen további lépés már a rendszer létezését veszélyezteti.

Ebből a szempontból a magyarországi események nem tűnnek kivételnek, hiszen az 1953-ban meghirdetett „új szakasz” – a kommunista rendszeren belül – ugyanilyen reformkorszaknak tekinthető. A probléma azonban, amellyel Nagy Imrének szembe kel-

lett néznie, majdnem ugyanaz, mint XVI. Lajosé vagy V. Ferdinándé. Nagy reformjaival lényegében elment a falig. Mindent megtett, ami az adott rendszer keretein – értsd: adott legitimitási renden – belül megtehető. Bármilyen további lépés már felborította volna a legitimitási viszonyokat, és ezzel felszámolta volna uralmuk alapját. A különbség csupán annyi, hogy ami a korábbi uralkodók számára az arisztokratikus-monarchista legitimitás volt, az Nagy számára a korábban ismertetett kommunista rend.

Az új szakasz meghirdetése és 1956 között tehát a rendszer megpróbálta megmenteni magát – sikertelenül. A társadalom viszont előállt a többpártrendszer követelésével. Ekkor tér vissza a hatalomba Nagy Imre. Helyzete korántsem látszik egyszerűnek. Miközben felhatalmazása megfelel egy kommunista rendszeren belül működő miniszterelnök felhatalmazásának, gyorsan kiderül, hogy az „utca” számára ez tökéletesen elfogadhatatlan. Neki viszont létkérdés, hogy ezzel a felhatalmazással kezdje meg a rend helyreállítását. Nagy kinevezésével párhuzamosan azonban egy másik – a kommunista hatalmi rendszeren belül – legitim szervezetet is létrehoznak: a Katonai Bizottságot.

A bizottság és a miniszterelnök vitája a rendteremtés mikéntjéről alapvetően befolyásolta a forradalom kirobbanását. Sőt valójában azért nyílt meg a lehetőség a forradalmi csoportok megszerveződésére, mert a két „legitim” szerv vitája között kialakult egy vákuum.

A forradalom kirobbanása tehát – ebben az összefüggésben – nem egyszerűen a tömeg fegyveres fellépésének volt köszönhető. Sokkal inkább annak, hogy – mivel a korábbi állam egyetlen szervére sem támaszkodhatott a társadalom – számukra egyetlen legitimáló erő maradt: az európai forradalmi hagyomány, ha úgy tetszik, 1793 öröksége. Másrészt tény, hogy a kommunista apparátus belső legitimitási rendjének megfelelően kinevezett miniszterelnök pártján belül is szembekerült a „keményvonalasok” szintén legitim csoportjával.

7.

Talán a legitimitás ilyen bizonytalansága, talán a demokratikus követelések sodró ereje, esetleg a korábbi igazgatási apparátus hihetetlen gyors összeomlása okozhatta, hogy a forradalom soha nem látott gyorsasággal állította fel saját szerveit. A forradalmi/nemzeti tanácsok/bizottságok éppúgy, mint a munkástanácsok gyorsan kitöltötték a megszűnő rendszer által hagyott űrt. Kétségtelen, hogy ezek a szervek alulról szerveződve egyrészt a forradalom éthoszára támaszkodva jöttek létre, miközben – paradox módon – a republikánus demokrata államszervezés elveit tűzték zászlajukra.

Ez utóbbi tényben jelenik meg az 1956-os forradalom végtelenül paradox jelensége. Az európai hagyományban ugyanis – közel egy évszázada már – a forradalom kifejezéssel szinte kizárólag „balra tartó” politikai eseményeket szoktunk megjelölni. Az 1956-os forradalom kétségtelenül forradalom volt, hiszen a létrehozott „államhatalmi” szervei felhatalmazásukat forradalmi mivoltuknak köszönhették; miközben a polgári demokráciából a forradalomba tartó úton sokkal inkább visszafelé – a demokrácia

irányába – tartottak, és ebben az értelemben anti-forradalminak számítanak. Hiszen pontosan a megcsontosodott (kommunista) forradalmiság eszméje ellenében határozzák meg önmagukat.

8.

Fenti gondolatmenet nem csupán elméleti szempontból érdekes; az események menétét és egyes szereplők mozgását is alapvetően befolyásolta. Amikor október 28-án Nagy Imre elmondta híres rádióbeszédét, melyben önmagát és a forradalmat győztesnek nyilvánította, nem csupán arról volt szó, hogy sikerült megbirkóznia párton belüli vetélytársával, a Katonai Bizottsággal. Azért is kívánta behúzni a féket, mert érezte, hogy a demokratikus legitimitás felé tett következő lépés végleg felszámolná a korábbi rezsim forradalmi legitimitáson alapuló hatalmát – de ezzel az ő legitimitását is. Ugyanezt érezte külső szemlélőként Tito is, aki október 29-i beszédében az „igazi szocializmus” felé tett lépésként értékelte a magyar kormány lépéseit. Szocializmusnak, tehát még a forradalmi „rendszeren” belül elfogadhatónak. A későbbi fejleményekkel azonban nem volt ennyire elégedett. Ugyanígy Kádár János vagy a szovjet vezetés is nagyjából eddig tartotta elfogadhatónak a magyarországi eseményeket.

Azonban a forradalom pontosan ezt nem akarta elfogadni. Újra akarták gondolni a hatalmi rendszer egészét, így a kompromisszum lehetősége nem teremtődött meg. Október 28-a után ezért Nagy Imre kénytelen további lépéseket tenni a demokratikus rendszer felé. Ezzel viszont átlépte a Rubicont – ahogy koalíciós kormányainak összetétele elmozdult a „jobboldal” felé, egyre inkább egy új struktúra rajzolódott ki. Ez azonban már „elvtársai” és a szovjetek szemében a helyzetet éppúgy elfogadhatatlanná tette, mint személyét.

Másfelől viszont Kádár János a fentiekben már elemzett legitimitáshiánya nem csupán a november-decemberi politikai pályáivét magyarázza meg, de azt is, hogy miért kellett olyan vehemensen rárontania a társadalomra a megtorlás során. Hiszen nem egyszerűen megbüntetésről volt szó, hanem arról is, hogy hiányzó legitimitását – párton belülit és társadalmi egyaránt – pótolja az erőszakkal.

*

Az 1956-os forradalmat már sokféleképpen akarták leírni. Anti-totalitárius, szovjet-ellenes, reformszocialista és még sok egyéb jelzőt aggattak rá. Minden magyarázat egy kicsit sántít, bár kétségkívül a jelenségek mindegyike megtalálható október (és november) napjaiban. A fenti megfontolások alapján azonban úgy tűnik, hogy a forradalom voltaképp a legitim hatalomért folyó küzdelem (is) volt, és számos jelensége csak ebben a kontextusban magyarázható.